

תכונות הדודא ושימושי הרפואיים בספרות היהודית / פרופ' אמוץ דפני

תמצית

פרק זה סוקר את הידוע במקורות ישראל על אודות מראהו של הדודא, תכונותיו ושימושי הרפואיים. המקורות היהודיים המצוטטים הם ברובם המכריע פרשניים ותאולוגיים ועוסקים בעיקר בפרי, באופן השימוש בו ובהשפעתו על פוריות של נשים וגברים. פרשנויות אלו אינן מסתמכות, בהכרח, על עובדות הקשורות בצמח ובתכונותיו הממשיות אלא על אמונה והשקפת עולם. הנתונים מאומות העולם מבוססים על ספרים שעניינם תורת העשבים (herbals) והרפואה (pharmacopeia) ועוסקים, לרוב, בשימוש המעשי בדודא. במקרה זה הסיפור המקראי, אם נוכח, משמש רקע ולא יותר מכך.

אצל אומות העולם הדודא נחשב, בין היתר, כסם מעורר תשוקה, ואילו במקורות היהודיים הוא מהווה, בעיקר, סגולה להריון. בספרות היהודית, כתוצאה מהעמקה בפרשנות דתית, יש הבחנה בין סגולה לרפואה, הנדירה ככל הנראה ביותר בספרות העולמית.

מכיוון שהדודא לא מצוי ברוב חלקי אירופה (שבה נכתבה מרבית הספרות הלועזית העוסקת בו), אין זה מפתיע שרוב השימוש ביבשת זו (כסם אהבה) היה בעיקר בשורש (היבש והזמין כתרופה נסחרת) ולעיתים נדירות יותר בפרי (שתפוצתו ועונתו מוגבלות הן במרחב והן בזמן). כמו כן, ההבחנה הקיימת במקורות היהודיים בין דרך השימוש וההשפעה אצל גברים ובין אלו אצל נשים מופיעה בספרות הכללית לעיתים נדירות.

איור : דודא רפואי. הצייר הקפיד להפריד בין הפרחים והפירות ואף צייר את הזרעים החומים. תחילת המאה השבע-עשרה. צרפת.

The Jagiellonian Library, Kraków (Poland). Used with permission. Picture supplied by Prof. Alicja Zemanek.

מבוא

הדודא הוא המפורסם שבשיקויי האהבה ברחבי הים התיכון ובאירופה והוא מוזכר ככזה כבר בספר בראשית: "וַיֵּלֶךְ רְאוּבֵן בְּיָמֵי קְצִיר-חֲטִיטִים, וַיִּמְצָא דוּדָאִים בַּשָּׂדֶה, וַיָּבֵא אֹתָם אֶל לָאָה אִמּוֹ. וַתֹּאמֶר רְחֵל אֶל לָאָה: תְּנִי-נָא לִי מִדוּדָאֵי בְּנֵה. וַתֹּאמֶר לָהּ: הֲמַעַט קָחְתְּךָ אֶת אִישִׁי, וְלָקַחְתְּ, גַּם אֶת דוּדָאֵי בְּנִי. וַתֹּאמֶר רְחֵל: לֵכֵן יִשְׁכַּב עִמָּךְ הַלַּיְלָה תַּחַת דוּדָאֵי בְּנֵה. וַיָּבֵא יַעֲקֹב מִן-הַשָּׂדֶה בְּעָרֵב וַתֵּצֵא לָאָה לְקָרְאָתוֹ וַתֹּאמֶר: אֵלַי תָּבוֹא, כִּי שָׁכַר שְׂכָרְתִּיךָ בְּדוּדָאֵי בְּנִי. וַיִּשְׁכַּב עִמָּה בַּלַּיְלָה הַזֶּה. וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים אֶל לָאָה; וַתִּהְיֶה וַתֵּלֶד לְיַעֲקֹב בֶּן חַמִּישִׁי" (בראשית, ל, י"ד–י"ז). לפי הסיפור בבראשית ברורה העונה – ימי קציר חטטים (סוף האביב), עת הופעתם של הפירות הבשלים, וברור שהצמח קשור לעסקי אהבים. עם זאת, לא מצוין בטקסט באיזה חלק של הצמח מדובר ואופן השימוש בו. בשיר השירים מופיע פסוק נוסף, המציין את ריחם של הדודאים: "הדודאים נתנו ריח ועל פתחינו כל מגדים חדשים גם ישנים דודי צפנתי לה" (שיר השירים ז, י"ד). מפסוק זה משתמע שלצמח יש ריח עז ומפתה.

תיאורים פרזואיים אלה הולידו שובל אדיר של סיפורים עסיסיים, ואין עוד צמח שזכה לספרות כה ענפה על אודות שימושו כסם אהבה משך הדורות, הן בספרות היהודית והן אצל אומות העולם.

פרשת הדודאים מעלה לפחות שש שאלות: (א) האם הדודא פועל על נשים או על גברים, או שמא על שניהם? (ב) באיזה חלק של הצמח נעשה שימוש? (ג) מהו אופן השימוש? (ד) האם מדובר בחומר מרפא ממשי או בצמח סגולה? (ה) האם צריך לאכול חלקים מן הצמח או די בחומרי הבשומת (ארומה) כדי להשיג את התוצאה המבוקשת? (ו) מהי מידת ההשפעה של הצמח?

כבר דיוסקורידס, הבוטנאי היווני מהעת העתיקה, ציין ששורש הדודא הוא דמוי אדם (Materia Medica 4-76) ורעיון זה מוזכר פעמים רבות בספרות (Randolph, 1905; Simoons 1998). האמונה כי כאשר חלק מהצמח דומה לאיבר כלשהו של האדם יש לאותו הצמח השפעה על ריפוי אותו איבר, היא עתיקת יומין. אמונה זו, המכונה "ריפוי דומה בדומה" (Similia Similibus Curantur) או "תורת החתימות" (Doctrine of Signatures), התפתחה בעיקר באירופה במאה השש-עשרה, אף עקבותיה מצויים כבר ביוון ובמצרים העתיקות. בין התומכים הנלהבים של תורה זו באירופה יש לציין את פאראצלסוס פיליפוס אאורליוס (1493–1541), שהיה אלכימאי, רופא ואסטרוולוג שוויצרי (Bennett, 2007:248). תורת החתימות מציעה שמראה הצמחים, תכונותיהם הפיזיות או התחושות שהם מעוררים אצל האדם (עקב צורתם, צבעם טעמם או ריחם) מגלים את יכולות הריפוי הפוטנציאליות שלהם. לפי גישה זו, צמחים (חלקיהם או תכשירים המופקים מהם) הדומים בצבע, או בצורה לתסמינים של מחלות מסוימות, אמורים לסייע בריפויים.

לתפיסה זו יש בסיס דתי עמוק והיו מי שהצהירו כי "במקרים רבים, האמונה המוצקה באלוהות האל אשר יצר את כל אשר על האדמה עבור בני האדם היא שגרמה להופעתה של 'תורת החתימות' הסוברת שהמפתח לשימוש האדם בצמחים היה חבוי בצורתם של הצמחים עצמם ומישהו רק צריך להסתכל מקרוב" (Tippo and Stearn, 1977:4). אמונה זו נפוצה ברחבי תבל והתפתחה בארצות וביבשות שונות באופן בלתי תלוי (Bennett, 2007:248). חלקי הדודא (הזרעים והשורש במיוחד) מכילים אלקלואידים רבים, בעיקר היוסציאמין, אטרופין ונגזרותיהם (Phillipson and Handa, 1975; Jackson and Berry, 1973). תרכובות אלו ידועות בהשפעתן (תלוית המינון) על מערכת העצבים המרכזית, על השרירים החלקים ועל בלוטות ההפרשה (Goodman, 2010). מינון יתר גורם להרעלות, העלולות להתבטא בעוויתות, בהגברת קצב פעילות הלב, בהזעה, באיבוד הכרה ובדיכוי מערכת הנשימה (Dewick, 2002; Goodman, 2010; Brayfield, 2014). לא מפתיע, אפוא, שהדודא היה בשימוש רפואי נרחב לאורך ההיסטוריה וגם כיום (and Kakoti, 2019; Bhutia Monadi et al., 2021; Benitez et al., 2023). במאמר זה נעסוק בשימושים הרפואיים של הדודא המתוארים בספרות היהודית, בהתבסס על המקורות והפרשנויות לאורך הדורות, תוך השוואה למתואר אצל עמים אחרים.

שיטות

בעבודה זו נסקר, כמיטב היכולת, המידע המצוי במקורות ישראל על אודות מראהו של הדודא, תכונותיו ושימושיו הרפואיים. לא נעלמה מעינינו העובדה כי רוב המחברים לא הכירו את הדודא וכי ההתייחסות לצמח זה נעשתה לעיתים קרובות מנקודת מבט פרשנית וסמלית, המתייחסת אל המקורות ופחות אל תכונותיו של הדודא כצמח או לתכונה כללית כמו ריח, ובלי לדקדק בזיהוי מדויק של הצמח. אשר על כן, אין זה מפתיע שפעמים רבות פעמים הדודא מוזכר כסמל ולא כצמח ממשי. בכל עניין נעשה מאמץ לאתר את המקור הקדום ביותר ולא לחזור על ציטוטים מאוחרים יותר. מקורות רבים מצטטים את קודמיהם, לעיתים בהשמטות, שיבושים ובתוספות פרשניות המתאימות לרוח הכותב. כדי להימנע מציטוטים חוזרים שאינם מחדשים דבר, התייחסנו למקורות אלו רק אם היו בהם תוספות או מידע השונים מקודמיהם. בפרק זה נעשה ניסיון לאתר קשר אפשרי לידוע ברפואה על הדודא אצל עמים אחרים במיוחד בתקופות המקבילות למקורות היהודיים.

סקירת הספרות

ממצאי הסקירה על אודות השימושים הרפואיים של הדודא במקורות היהודיים מוצגים בטבלה 1, בסוף המאמר.

דין

השימוש בדודא לענייני אהבה, חשק ופוריות

לעקרות – כאשר מצוין המונח "עקרות" ברור שהמדובר באי-יכולת להביא ילדים לעולם. לעיתים מצוין שהמדובר באישה בלבד ולעיתים מוזכר גם הגבר. הדודא כתרופה לנשים עקרות מוזכר לראשונה אצל ר' מאיר הלוי אבולעפיה מספרד, ומופיע בשנית אחרי כשש מאות שנים אצל ר' אברהם חמוי מטורקיה (האח נפשו, פ"ב, ע"א). כך השתמשו בדודא גם נשים יהודיות ספרדיות בירושלים (Patai, 1944:117; פטאי, תשי"ג:228-229). נגה הראובני מכליל "רבות בין העקרות בני עדותינו המזרחיות, המחפשות אחר פירות הדודאים לאכלם, בתקופת הבשלתם, באמונה כי תיפקדנה" (הראובני, 1967:4).

לפי ר' יששכר סוסאני, שחי במאה השש-עשרה בצפת: "וידוע הפרי אצלנו בצפת [...] ומוכרים אותו לילדים [מעיר יצחק אבישור, היולדות?] ויאכלוהו" (אבישור, תשס"ח:235-234).

בעיתון 'חבצלת' מיום 22.8.1876 הופיעה המודעה הבאה: "בכרם אשר קנה ר' משה גראף מבריאנסק מצא איש מתושבי עיה"ק [עיר הקודש] [...] דודאים, אשר כידוע מסוגלים הם לעקרים ועקרות. ראיתי כמה אשר נרפאו בקחתם מדודאים האלה, פה ובחוץ לארץ, כי על כן כל איש אשר יחפוץ ברפואה הבדוקה הזאת יפנה במכתב אל [...] וישיג מבוקשו".

ובעיתונות בת ימינו נכתב: "חסיד ברסלב שמאתר את פרי הדודאים בהרים, מעניק אותם בחינם לנשים עקרות ומסייע להן להתעבר [...] עזרא יוצא להתבודדויות בהרים, וחוזר משם עם הפרי שעל פי האמונה מרפא עקרות: פרי הדודאים. [...] 'אנחנו נותנים את הגרגרים של הפרי ומספרים מעשיות בנוסף לכך', אמר תורג'מן. 'ברוך השם יש ניסים גדולים. יש ביקוש אדיר לפרי, ואנשים רואים ישועות גדולות. הרבה נקלטו כך. כשאנשים רואים אותי ברחוב ולוחשים לי 'אשתי התעברה' – אני המאושר שבאדם" (אחיקם, 2008).

ב'קונטרס ותפקדנו' – עצות והנהגות לזכות בפרי בטן מרבותינו קדושי עליון מאת הרב רמי דוידוף שליט"א, מצאנו: "דודאים היא תרופה בדוקה ומפורסמת לעקרים ועקרות, ניתן להשיג בבתי טבע". במרשתת מופיע הדיווח הבא: "בקבר הרמב"ם בטבריה יושב בן אדם אחד שמוכר כל מיני דברים וביניהם גם דודאים. דודאים מיובשים, והוא טוען שהסגולה היא שהזוג יישאו על עצמם את הדודאים עד לישועה [...] אני אישית קניתי לאיזשהו זוג חשוך ילדים ועדיין הם מצפים לישועה ולבשורות טובות" (בחדרי חדרים 4.1.2006).

שמו הרב של הדודא הלך לפניו גם אצל יהודי מזרח אירופה, כפי שדווח [...] בא לפה [מינסק, כיום בילורוסיה] איש עברי [...] והוא נוסע למסעיו ברחבת החבל, ובפאתי הארץ, ובידו שרשי דודאים אשר כח להם לפקוד עקרות. כל עקר ועקרה יוצאים לקראתו לקנות ממנו מעט אבק אשר יגרר משורשי הדודאים ואיש יבא בְּפְרִי'וֹ אֶלְף כֶּסֶף [שנסמך על שיר השירים ח, י"א] (אלמוני, המגיד 2.9.1858). המיוחד בדברים אלו הוא שהשורש משמש לריפוי עקרות של נשים ושל גברים כאחד וכי המדובר דווקא בשורש ולא בפרי!

עדות מסייעת נמצאת אצל שלמה רובין: "הדודאים [...] ובכל אשר לו [לדודא] נודע גם בקרב בני עמנו ביחוד בארץ פולין עד עצם היו הזה ששם למדו אותו מעם הארץ" (רובין, תרנ"ח:62).

להיריון – בספר בראשית לא נאמר במפורש כיצד השתמשו בדודא ולאילו מטרה. במקורות מסוימים (טבלה 1) מצוין השימוש בדודא להיריון, ללא פרטים נוספים. האזכור הראשון המתייחס אל הדודא כסגולה להיריון הוא של ר' אברהם אבן עזרא המטיל ספק בכוחו של הדודא לצורך זה. בעוד הרד"ק, כותב על ראובן: "כי הם מועילים להריון האישה הביאם אליה". בספר הזהר מצאנו הבחנה בין נשים שנגזר עליהן להיות עקרות לבין נשים שכניסתן להיריון מתעכבת מסיבה כלשהי, ובלשון התרגום של הטקסט הארמי בפירוש הסולם "המה עוזרים את אלו המתעכבות מלהוליד ואינן עקרות. אמנם לא נגזר עליהם להוליד אלא במזל. כלומר אם כבר נגזר עליהם להוליד בסוד המזל, אלא שמתעכבים משום איזה סבה, אז מועילים הדודאים" (על ספר הזהר, ויצא ר', א'). בכתב יד עברי מהמאה החמש-עשרה מצפון איטליה נכתב (על הדודאים) "גם עוזרת להריון" (Gottlieb, 2023:243)

פירות הדודא. צילום: שי לוי

לעורר את החשק – הרמב"ן כותב על רחל: "והנכון כי רצתה בהן להשתעשע ולהתענג בריחן כי בתפלה נפקדה רחל לא בדרך הרפואות. וראובן הביא ענפי הדודאים או הפרי, והוא כדמות תפוחים, ולהם ריח טוב, אבל השרש, והוא העשוי בצורת ראש וידיים, לא הביא. והשרש הוא שאומרים עליו האנשים שיועיל להריון". רבנו בחיי מוסיף על כך: "הפרי והוא כדמות תפוחים יש להם ריח טוב, ומזה אמר הכתוב [שיר השירים ז'] 'הדודאים נתנו ריח'. וראובן לא הביא לאמו השורש כי אם הפרי להשתעשע בו ולהתענג בריחו ורצתה בזה לכבוד יעקב לבשם יצועיו". ומסכם שד"ל: "והרמב"ן כתב כי האנשים אומרים כי שרש הדודאים מועיל להריון, אך ראובן לא הביא השרש רק הפרחים, והוא אומר כי לאה רצתה בדודאים להשתעשע בהם ולהתענג בריחם, ולזה דעתי נוטה". סביר להניח ששד"ל התכוון לפירות ולא לפרחים שריחם דוחה.

החל מהמאה האחת-עשרה מציינים כמה מקורות (טבלה 1) באופן ברור שהדודא מעורר את החשק ואת התאוה ללא ציון פרטים נוספים – האם המדובר בהשפעה על הגבר או על האישה. ר' כהן צדוק בן יעקב מסתייג: "[...] אמרו דמסוגלים להריון היינו דמעוררים חשק לשון דודים כי פעמים מניעת ההריון מצד מיעוט החשק והתאוה". מעניינת בנושא זה הסתייגותו של ר' רפאל מרדכי מלכי: "ויש בהם סכנה ונזק באכילתן, אבל גורמין קצת אהבה בין איש לאשתו". הרמב"ן מציין במפורש: "ויש אומרים הדודאים עשבים יוסיפו התאוה לנשים". נציין שר' אברהם אבן עזרא מציין את פעילות הדודא על התשוקה: "שריחן מביא את התאוה ומחממת את המוח".

להשפעה על מין היילוד – יש הטוענים שהדודא הוא סגולה להולדת בנים זכרים. ר' חיים פאלאג'י מקיש: "שרחל הייתה עקרה והדודאים סגולה להריון ונראה לי לתת טעם לסגולה של הדודאים שהרה ויולדת בן כמו רחל שילדה בנים זכרים" (רפואה וחיים פרק י"ב, י"ט, ע"א). בפירוש הסולם לפרשה נטען "שהדודאים [...] שיש להם פעולה מיוחדת, ואפילו לדבר זה. דהיינו לבנים" (אשלג, על ספר הזהר, ויצא ר, א). ובמקום נוסף: "[...]". כי דורש שדודאי בני פירוש, דודאים המולידים בנים, והזכירה זה ליעקב, כדי שיהיה לו נחת מן הסגולה שניתנה לרחל להוליד בנים" (ויצא רכ"ט, א).

הרעיון על אודות יכולתו של הדודא להעניק בנים זכרים מקורו בפרשנות לטקסט ומופיע, ככל הנראה, רק במקורות יהודיים.

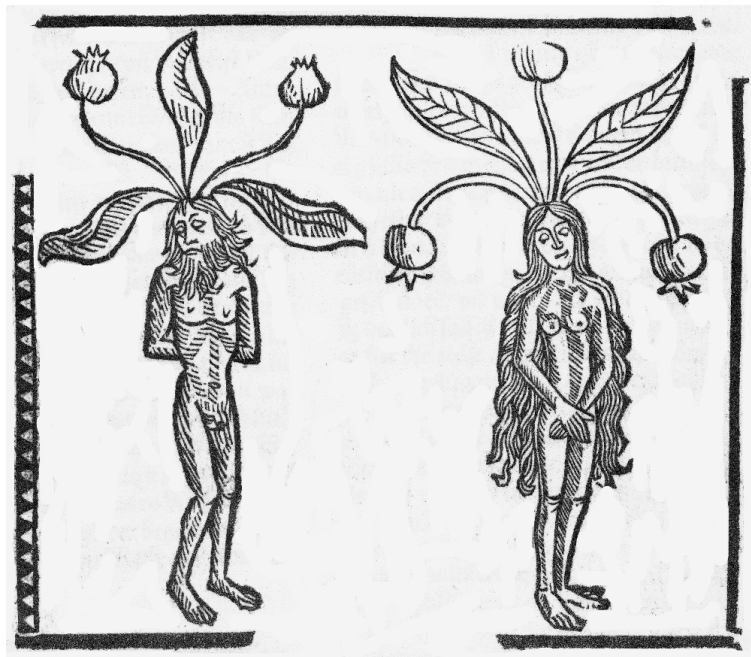
איור: דודא זכר ונקבה. המאה השש-עשרה.

[Hieronymus Brunschwig](#), Kleines Destillierbuch, 1500

גן צמחי מרפא באנגליה במאה השש-עשרה. הדודאים, זכר ונקבה, מופיעים בשוליים התחתונים התמונה.

[Treveris, P. \(1526\). Grete Herball. Printed by Peter Treveris, in Southwarke, London. Front page.](#)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alraun_a.png

אופן השימוש בדודא

סגולה ותפילה – המילה סגולה המופיעה במקורות אינה חד-משמעית. בדיון זה נתייחס אל המילה כמציינת 'אמונה עממית', המקשרת בין החזקת הדודא לפוריות, אלא אם מתלווה לכך פעולה נוספת (שימוש מעשי בצמח ו/או פנייה לאלוהים). נראה שראשון המציינים את הדודא כסגולה, ללא פרטים נוספים, הוא רבנו בחיי: "והוא המועיל להריון, וזהו בדרך סגולה [השורש] שיש בהם סגולה שיש בהם לא בדרך הטבע כי התולדה שלהן קרה". הסגולה היא האמונה העממית כדברי ר' אשר בן-יעקב, 'בעל הטורים': "אומרים עליו שיועיל להריון". (יעקב כולי מסתייג קמעא: "[...] אבל יש לו סגולה גדולה שמועיל להריון [...] רופאים רבים המודים ואומרים כי בדודאים סגולה גדולה מועיל להריון" (מעם לועז, בראשית, עמ' תקפ"ב, סעיף ר"ס). על הרעיון שהדודא הוא סגולה להריון חוזרים גם ר' יעקב בן אשר, הרלב"ג ור' חיים פאלאג'י (טבלה 1). ר' חיים בן עטר כותב: "'דודאים הם סגולה ללידה", מכאן עשוי להתפרש כאילו האישה כבר בהריון (אור החיים, דף מ"ט, ע"א).

לפי ר' יוסף אבן כספי: "אע"פ [אף על פי] שאין לדודאים סגולה לדבר הריון ולא לגבר [אהבה] כלל, מה לנו לטרוח בזה [...] ואולי אין להם סגולה כלל [...] אולי ידע נותן התורה שיש להם סגולה להריון או היו חושבים כן נשי הזמן ההוא להיות צורתם על חבור הזכר והנקבה [מכאן ברור שהמדובר בשורש], אולי מזה בהבטה אליהם או בתלייה על הצואר תתעורר האשה ותתחמם" (ראק, תשס"ז:273). אופן השימוש בפרי הדודא כסגולה עשוי להיות על ידי הנחתו בפינה כלשהי בבית או על גוף האישה. נשים שומרוניות במאה השבע-עשרה נהגו להניחו מתחת למיטת האהבים בין יצועי המיטה (Maudrell, 1810:61).

במאה העשרים חזר על רעיון זה ר' יהודה הרצל הנקין: "אפשר שהיו לדודאים ריח טוב והיו תולות אותם מעל למיטותיהן". לפי נגה הראובני: "מפי היהודים בתימן, כפי ששמעתי מפי חכמיהם, משתמשים [...] בשורש העבה [...] מניחים אותו במיטה" (הראובני, 1967:4).

ובמקום אחר הוא רושם: "נשים יהודיות ומוסלמיות מחפשות שורש דודא, סביר יותר שהן מעוניינות בתכונות המרפא (על סמך בראשית) מאשר על השורש, שהן תולות בבתיהן" (הראובני, 1967:5).

שני חוקרים אחרים מציינים גם הם את השימוש הזה, ומעירים שאין הם יודעים לאיזו מטרה הוא נועד (Spoer and Goodrich-Freer, 1907:67). יהודיות ספרדיות עקרות בירושלים נהגו לקשור פירות דודא סביב לגוף "כדי שתקבל הריון" (פטאי, תשי"ג: 229-228; Patai, 1944: 117). אפשר לראות בזה גם ריפוי דומה בדומה, ראו להלן.

במסורת היהודית הרפואה היא מעם הקב"ה כדברי הרמב"ן: "כי בתפלה נפקדה רחל לא בדרך הרפואות". בספר הזהר נכתב בעניין זה: "ואם תאמר שאלו הדודאים פתחו רחמה של רחל, אינו כן, כי כתוב וישמע אליה אלקים ויפתח את רחמה.

הרי שהקב"ה פתח את רחמה ולא דבר אחר [...] כי אלו הדודאים, אף על פי שיש להם כח לפעול למעלה, מכל מקום לא ניתן בכח שלהם פקידה של בנים, כי בנים תלויים במזל" (פירוש הסולם על ספר הזהר, ויצא קצ"ט).

העיר המלבי"ם: "שהדודאים מסוגלים להולדה [...] שלא לא בטחה בסגולת הדודאים רק אל ה', ורחל שעד עתה לא התפללה חשבה שע"י סגולת הדודאים תתעבר ותלד, ולכן אמרה תני נא לי מדודאי בנך". ובמקום אחר בספר הזהר נאמר: "[...] אבל יעקב היה יודע שהדבר אינו תלוי בדודאים. אלא למעלה במזלא" (פירוש הסולם על ספר הזהר, ויצא רכ"ט, א').

הבהרה מפורשת מצויה אצל ר' מרדכי מלכי: "תחת דודאי בנך. לא די שלא הועילו לה אלא שנענשה עליו אמר לה הקב"ה אין הרפואה מועיל[ה] כי אם ברשותי. היה לך לשפוך רינה ותפלה ולא לחזור אחר הדודאים" (מלכי, תשמ"א: קי"ז).

ברוח זאת כתב הרמב"ן: "והכלל כי בהיות ישראל שלמים והם רבים, לא יתנהג עניינם בטבע כלל [...] עד שלא יצטרכו לרופא ולהשתמר בדרך מדרכי הרפואות כלל" (על ויקרא כ"ו: י"א). הגישה המקראית מדגישה את ההתערבות האלוהית לעומת הרפואה המעשית, ועל כך כבר דנו מחברים רבים (פרויס, 2012: 29-36).

מוסיף הרב אלשיך בנושא זה של הישענות על הדודא כתרופה לעומת הרפואה מעם הקב"ה: "וכראות רחל כך מרוב תשוקתיה מנהמת לבה ללדת אמרה [...] כי מה לי טוב מבלתי השען על הכנות טבעיות לאכול מדודאים כי היא שאלה מדודאי בנך שהוא מקצתם ואני אתנם לה כלם כאומרה תחת דודאי בנך וכן אמרה [...] היא בדודאי בני שהוא כלם להורות כי שתה כל בטחונה בה' כי היא זכות שתעמוד לה [...] ואח"כ ויזכור אלהים את רחל כלו' אלהים ולא מהדודאים כי [...] אדרבה על הדודאים שהתה בל תחשוב שהם שעמדו לה אך בהיות אחר זמן יזכר כי זכר אותה אלהים וע"כ שהתה על שהראה כי שמה בטחון מה בדודאים".

ריפוי דומה בדומה – בספרות מקובל להביא את השימוש בשורש הדודא לצורכי פוריות כדוגמה לריפוי דומה בדומה, בשל דמיונו של השורש לגוף האדם (Dafni et al., 2021); (2007). במקורותינו מצוין דמיון זה וכן השימוש המעשי בשורש למטרה זו, בכמה מקומות (טבלה 1). לפחות מחבר אחד קישר בין צורת השורש לשימוש (ר' בחיי בן אשר אבן חלואה). הסבר מדוע הדודא טוב נגד עקרות מופיע אצל ר' יששכר סוסאני שחי במאה השש-עשרה בצפת: "שיש לו שורש שנאמר עליו שהוא עמוק בארץ בצורת אדם ומשום כך סודו", ובהמשך הוא ממליץ על אכילת הפירות נגד עקרות (אבישור, תשס"ח: 234).

המקור היהודי הראשון המציין כי שורש הדודא דומה לאדם הוא, ככל הנראה, ר' אברהם אבן עזרא: "והם על צורת בן אדם כי יש להם דמות ראש וידיים". הרד"ק כותב: "מצא דודאים ולקטם והביאם אל לאה אמו והדודאים הם עשב ששרשם הוא מצוייר ציור טבעי בדמות אדם". מחברים מאוחרים יותר, מסוריה ועד ספרד ומרוקו, מציינים את הדמיון של שורש הדודא לאדם בניסוחים שונים, ולעיתים בהשמטה או בהוספה של פרטים נוספים (טבלה 1). הטעם לכך לפי ר' יעקב בן אשר, על הטורים, הוא: "הדודאים בגימטריא 'כאדם'".

לעיתים מצוין שהדודא הוא בדמות אדם ללא קשר לעניינים רפואיים, אלא בהקשר לציור שהיה על דגלו של שבט ראובן. כתב בעניין זה ר' טוביה בן אליעזר, בן המאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה: "דגל ראובן שני לו עם שמעון וגד מצוייר בו דודאים דמות אדם על שם וימצא דודאים" (במדבר, פרשת במדבר). ובניסוחו של ר' יצחק אברבנאל "שראובן בנה מצא בשדה דודאים והם היברוחים שלהם צורת ראש וידי' כצורת אדם". מפליג בתיאור שורש הדודא שמעון משה חאנעס: "ואני אמנם בעיני ראיתי את הדודאים האלה [...] ודמות אדם להנה אשר לא יחסר במ כל אבר מאברי האדם ובולטים המה מכל צד. לפעמים המצא ימצאון במעבה האדמה פעם בתמונת זכר ופעם בתמונת נקבה ופעם אשה וילד ישב על ברכיה. אך השרש הוא כמו רבע באמה ועביו כמו מטה עב. גזעו שרש בארץ עמוק כמו חמשה מעטר וממנו יצא פרח ויצץ ציץ ממעל לארץ הנותן ריח טוב. וקבלה בידיהם מאבותיהם שם כי יועיל שרש זה להריון, ועד היום משתמשים בו שם בבתי המרקחת לרפואות וטעמו מר, וגם הערבים שם יקראום דודאים. ואף גם בא"י המצא ימצאון רק לפעמים רחוקות מאד ואז יקר מחירם עד ערך חמשה ועשרים פראנק" (חאנעס, עמ' 42-43, הערה ג).

תיאור לא פחות מרתק, ללא ציון קשר לענייני פוריות, נמצא אצל ר' שלמה הכהן, איש וילנא, המעיד: "וכן ראיתי בעצמי אותן הדודאים שהביא איש אחד מיפו לפה ווילנא, וראיתי שהם כתמונת ראש ממש בפה ומצח וחוטם ופרצוף פנים ממש וידיים ורגלים מחוברין לו וגם ירכים, ומאחוריהם יש להם כתף ועגבות כמו אדם ממש ועל הלב מלפניו גדל עוד פרצוף פנים עם החוטם וידיים ורגלים, ואותו פרצוף פנים הוא קטן כדמות צורה של תינוק והוא מנפלאות הבורא שנתן טבע בארץ לגדל צמחים כאלו שיש להם דמות אדם ממש. וראיתי זה אור ליום ה' ח"י שבט שנת תרנ"ד לפ"ק" (תשל"ב, חלק ב עמ' תקס"ו, עניינים שונים, סימן כ"ו).

שניים משמותיו הערביים של הדודא מזכירים את דמיון הפרי לאשכים (ביצי השד *بيض الجن*; ביצי המכשף, *بيض الغول*), ובהחלט אפשר לראות בכך היבט נוסף של ריפוי דומה בדומה. את התוצאה אפשר לראות בשם נוסף בערבית (*حب التآلف*) – 'הפרי המקרב בין האוהבים'. נוסף ונציין שבכמה משפות אירופה נקרא הדודא בשם 'תפוח האהבה' (Dafni et al., 2021) במקורותינו לא מצאתי ציון של דמיון פרי הדודאים לאשכים, אך עצם השימוש בפרי הדודא לפוריות לאורך הדורות משתלב היטב באמונה זו (Dafni et al., 2021).

השורש זכר ונקבה - המקור היהודי הראשון המציין שקיימים שני זוויגים בדודא – זכר ונקבה – הוא, ככל הנראה, אלעזר בן יהודה מגרמייזא: "[...] וראש וידיים ופרצוף אדם, ויש פרצוף אשה". אם נתייחס למילה 'פרצוף' (כפי שכתב גם פתחיה מרגנסבורג) (1905:7) כמובן של 'דמות' הרי ברור שהמדובר בשורש. הרלב"ג כותב: "אמרו שהוא שרש עשב ימצא בדמות זכר ונקבה". וכך מציינים ר' שלמה אבן מלך, ר' דוד אלטשולר והגר"א, זאת ללא ציון פרטים כלשהם על ההבדלים שבין הזכר והנקבה (טבלה 1).

הדודאים נתנו ריה

זח לא כביר . נמצא אצל איש יהודי פה . שורש אשר טמון בארץ גועו . ויאמר כי זה הוא דודאים והוא סגולה לנשים עקרות כי תחרינה . ותמונתו הוא כדמרת איש , והיה לו מזה שנים זכר ונסכה . וההמון הרדו לקראת הסגולה הזאת ויאמינו בדבריו . והאיש הזה מכר לרבים במחיר רב וישקלו לו זהב כנגדו . רבים קנו ממנו לשלוח הסגולה הזאת לאחזביהם בח"ל . והנה זה ימים אחדים נתן איש חכם על לבנו והראה לכל כי מתעה הוא האיש הזה לא דודאים בידו ולא ריה דודאים . אך שורש בצל צול הוא . וגם הוא עשה התחבולה לעשות משורש בצל צול כדמות זכר ונקבה ויראו כל ההמון כי שוא לקחו תמורת כסף — וכן ידעו אהינו אשר בחו"ל כי יבא להם איש ויאמר מאן בעיבנים ויראה להם לו דודאים . לא יאמינו בזה .

מודעה מתוך עיתון הלבנון 19.11.1863

ר' רפאל אוחנה מפרט: "ואנכי [...] בהיותי בעוב" [בעיר ואם בישראל] בבל, בבית אהובי סי' [סיניור] אברהם שינא הי"ו [ה' יחיהו וישמרהו], קנה בשבילי זוג אחד של דודאים מחוברים יחד זכר ונקבה נצבה שגל לימינו". (1900, אות ד', עמ' פ"ב). תיאור זה דומה מאד למצוין אצל דיוסקורידס (בלי קשר לזכר ונקבה): "שני השורשים או שלושם כרוכים זה בזה" (Materia Medica 4-76). לפי המודעה שהופיע בעיתון הלבנון בירושלים אמונה זו הייתה שרירה וקיימת לפחות עד המאה התשע-עשרה. אפשר גם להסיק הן על הפופולריות (של השורש) והן על הנהוג לזייף את שורש הדודא, כפי שהיה ידוע היטב באירופה במיוחד אזורים בהם לא גדל הדודא (Frazer, 1917-; Starr, 1901:262; Kuffner, 2020:345; 118:5).

בכתבי יד רבים מימי הביניים מצויר הדודא בדמות אדם, לעיתים בדמות זכר ולפעמים בדמות נקבה, ובהתאם לכך גם הסגולות שיוחסו לשורשים אלו (Starr, 1901:259). כבר פליניוס הזקן, חוקר הטבע הרומאי (23–79 לספירה), מדווח בספרו, 'היסטוריה של הטבע', שהדודא הזכר נקרא 'לבן' והנקבה 'שחורה' על סמך צבע השורשים (Pliny, 1963:25.X).

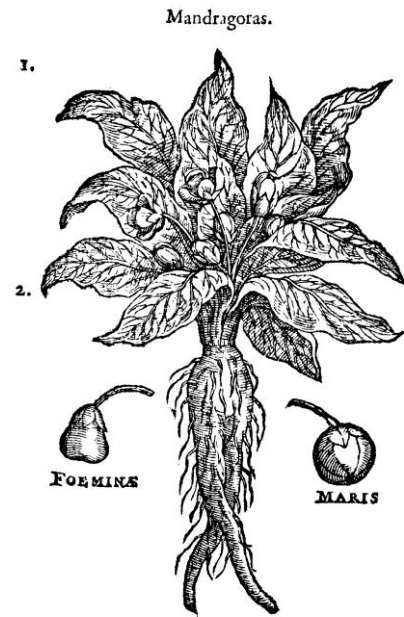
דיוסקורידס, (40–90 לספירה) הבחין בין דודא זכר בעל השורש העבה לבין דודא נקבה בעל השורש הדק, בימי הביניים הציעו שאם הפרי כדורי ודמוי תפוח, הוא נחשב לדודא זכר, ואם הפרי דמוי אגס הרי זו נקבה (Starr, 1901:259).

בתקופה שקדמה ללינה (לינאוס) הבחינו בוטנאים מסוימים בבין דודא זכר לדודא נקבה,

לזכר פרחים לבנים ולנקבה פרחים כחולים-סגולים (Jackson and Berry, 1998; Ungricht et al., 1979).

לינה איחד את שני המינים תחת השם המדעי *Mandragora officinarum*, אולם המחלוקת על הגדרת המינים ממשיכה גם כיום,

(Jackson and Berry, 1979; Benitez et al., 2023). כל צמחי הדודא הם, כמובן, הם בעלי פרחים דו-מיניים (הרמפרודיטים) ולכן אין הבחנה בוטנית בין 'דודא זכר' ל'דודא נקבה'.

איור : דודא – לנקבה פירות דמויי אגס ולזכר דמויי תפוח. איור מהמאה השש-עשרה. הולנד.
 Dodoens, Rembert, 1583. [Stirpium historiae pemptades sex sive libri XXX.](#)
 Antverpiæ, ex officina Christophori Plantini. (scanned from Reprint 1979,
 Uitgeverij de Forel, Nieuwendijk (Netherlands).

הדודא כתרופה – נדגיש כי לעיתים קשה להבחין בין ריפוי דומה בדומה לבין ריפוי 'רגיל', כלומר השימוש בדודא כתרופה ממשית. לפי ר' אברהם בן מרדכי אזולאי "לכן נזדרז לבקש סם המועיל להריון כמו הדודאים" וזו הכרה מפורשת בדודא כתרופה. הרמב"ן מסתייג במפורש: "ואם הדבר אמת הוא בסגולה בהם לא בטבעם אבל לא ראיתי כן באחד מספרי הרפואות המדברים בהם". כבר מהמאה השתיים-עשרה ועד היום מציינים, כמה מקורות, שהדודא הוא תרופה לעקרות (טבלה 1).

נשים – יש המציינים במפורש את אכילת הפירות. לפי ר' מאיר הלוי אבולעפיה: "וימצא דודאים פירו' [פירות] לפא"ח [...] כל אשה עקרה האוכלת מהן היא מתעברת" (סנהדרין צ"ט, ב, א) וכך גם לפי ר' חיים פאלאג': "ורחל לקחה את הדודאים ואכלן לרפואה להריון הם דודאים שמצאן ראובן [...] ועל נשים שאינן יולדות ואמרו הרופאים שיש רפואה להריון ליקח דודאים ולכותשן וליתנם במים ולשתות המים ג' ימים" (רוח חיים, דף קכ"ד, ע"א, סי' ע"ט) רפאל פטאי, חוקר הפולקלור הדגול, מדווח: "בין בנות עדות המזרח היהודיות רווח המנהג לאכול דודאים [...] הנשים הספרדיות (העקרות) בירושלים היו עוד בדור האחרון אוכלות דודאים [...] כדי שתקבל הריון".ו(פטאי, תשי"ג:228-229) לפי ר' יששכר סוסאני: "[...] שאם תאכל ממנו אישה עקרה ועברה צרתה ותיכנס להריון [...] וידוע הפרי אצלנו בצפת שבגליל העליון תוב"ב [תבנה ותכונן במהרה בימינו] והוא נפוץ הרבה מביאים אותו אנשים ומוכרים

אותו לילדים [מעיר המהדיר, היולדות?] ויאכלוהו [...] והוא צהוב כמשמש". (אבישור, תשס"ח: 234-235).

יש מי שמציין באופן כללי: "ובזה יצדקו הכתובים והוא כי כאשר מצא ראובן דודאים בשדה אשר בטבע מכינים את האשה להתעבר וראה כי אמו עמדה מלדת על כן ויבא לאמו להכין אותה ולסעדה להתעבר" (אלשיך, תורת משה). בעוד לפי המתפרש מהמקרא המדובר בפירות הדודא, בסוף המאה התשע-עשרה שלחו מירושלים שורש דודא ליהודי אורתודוקסי עשיר בשיקגו שהיה חשוק ילדים. פיסה כתושה הושמה במים והאשה לגמה מהם להבטיח פוריות (Starr, 1901:267). בכתב יד עברי מהמאה החמש-עשרה מצפון איטליה נכתב: "גם עוזרת להריון קח מזה עשב והשורש ותאכיל לאשה כמו שהוא עם מלח ומיד שתאכל אותו מיד יהיה מזומן אצלה בעלה לשכב עמה עד ג לילות ותהר בלי ספק". מאחר ואותו מקור מדגיש: "ונלקט בחודש מייא [מאי] ג ימי' לחדוש הירח", (Gottlieb, 2023:243). ברור, לפי הכתוב, שזו עונת ההבשלה של הפירות וכי השתמשו גם בעשב וגם בשורש, סביר להניח שהמחבר נתכוון לאכילת הפרי והשורש.

כותב ר' אברהם חמוי: "בהיותי בעיר תהילה אזמיר יע"א [יגן עליה אלוהים] בא שיר אחד מארץ החאגים שלהם והוא היה אומר שבקי באלו הרפואות והלכתי אצלו בעבור אישה אחת ודיברתי עמו בל' [בלשון] ערב'י ואמר לי יודע אתה מה אני נותן רפואה לזאת האישה ואמרת לי לאו ואמר לי יודע אתה רחל אמנו מהיכן נתעברה מדודאים מזה אני נותן לזאת האישה והוא דבר יקר הרבה" (האח נפשנו, פ"ב, ע"א), לפי הכתוב אי אפשר לדעת באיזה חלק של הצמח מדובר.

גברים – ר' אברהם אבן עזרא מציין: "שריחן מביא את התאווה, ומחממת את המוח, ומוריד את הזרע" אך אינו מציין את אופן השימוש. מעיר ר' עובדיה ספורנו: "מין עשב טוב הריח [ברור שנתכוון לפירות] ומכין כלי הזרע אל התולדה] מכאן שההשפעה היא על הגברים [...] כמו שאמרו על השום, ושלכך היו אוכלים אותו בערבי שבתות. וכן היה מין הדודאים [...] לכן ישכב איתך הלילה – שתקדם פעולת הדודאים וסגולתם לפעול בי".

יעילות הדודא התרופה – כבר ר' אברהם אבן עזרא ערער על השימוש בדודא: "לא ידעתי למה יועילו להריון בעבור שתולדותם קרה". מצטרף אליו הרמב"ן: "ואנכי לא ידעתי למה יועילו להריון בעבור שתולדותם קרה" (בשני המקורות לא מצוין באיזה חלק של הצמח המדובר). כך מציין גם ר' אברהם חמוי: "אם הדודאים הם המנדרגוש יטעו האומרים שמוסוגלים להריון כי אלו טבעם קרים כידוע לחכמי הרופאים" (דבק מאח, מערכת ד', מ"ד, ע"א).

דעתם של הראב"ע ושל הרמב"ן משתלבת היטב בידוע מהרפואה הגאלנית ששלטה בימיהם. גלנוס (מאה שנייה לספירה) מציין את הדודא לעיתים נדירות, אך כאשר הוא מזכיר אותו הוא מסווג אותו כתרופה מקררת באופן קיצוני וכרעל.

גלנוס (ומקורותיו) מסווגים את הדודא (השורש) כ'מקרר' עקב השפעתו כמקהה את החושים, מטשטש ומדכא את מערכת העצבים (Riddle, 2010:69) מוסיף בנושא זה ר' אברהם חמוי: "[...] ונתתי מהם לכמה עקרות [את השורש] יש מהם שנפקדו ויש מהם שלא נפקדו" (האח נפשנו, פ"ב, ע"א). מעיר נסים חמוי: "עונה הא"ח [אברהם חמוי] למומחים המכונים 'חכמי הרופאים', אשר טיבם אינו ברור, נראה שהם יהודים [...] אלו מבהירים לו כי הזיהוי של השורש שגוי, וכי למעשה מדובר בחומר מסוכן". בהמשך הא"ח מזהיר את יהודי איזמיר כי המדובר בחומר סרק, אולם הללו לא שועים לעצתו ונוחלים אכזבה (האח נפשנו, פ"ב, ע"א), מכאן משתמע שחוסר היעילות של הדודא כתרופה נובע מהשימוש בחומר אחר. הערה זו משתלבת היטב במה שידוע על המסחר בשורשי דודא. מאחר שהדודא היה יקר המציאות, במיוחד באירופה, נהגו לזייף דודאים באמצעות שורשים של דלעת הנחש וגילופם בדמות אדם (Simoons, 1998:204-205; Kujawska and Svanberg, 2019:8) לשורש זה אין פעילות רפואית הדומה לזו של שורש הדודא (Kujawska and Svanberg, 2019:8).

"בובות דודא" מהמאה התשע-עשרה. נאספו בטורקיה ובסוריה. (From von Luschan 1891)

שימושים רפואיים – רוב המקורות היהודיים מציינים את הדודא בהקשר להולדה והיריון. לעיתים נדירות צוינו שימושים נוספים, כך למשל אצל אסוף הרופא, פלקירה והרמב"ם. שימושים אלו היו הידועים בספרות הקדומה או בספרות של אותה תקופה (טבלה 1).

ר' אברהם הלוי בקרט מצוין: "הוא עשב שמטיב הגוף ומשיר השער ומעדין הבשר ומתקן ריח הפה כמו שכת' בספרי הרפואות" (פרשת ויצא זכרון י"ד). שימושים אלו אינם ידועים בספרות העוסקת בדודא (Benitez et al., 2023), ומכאן ברור שבקרט הלך בעקבות רש"י שזיהה את הדודא עם סיגל ועם יסמין. היסמין משמש, בין היתר, לשיפור ריח הפה, להשחרת השיער ולסיכת הגוף ובישומו (לב, 2002:154) והסיגל, בין היתר, לסיכת הגוף (לב, 2002:200). לפי הגניזה הקהירית (מאות 11–14 לספירה) הדודא שימש כתרופה למחלות עור, מחלות קיבה, שיגעון ואפילפסיה, אבל לא לעידוד פוריות (Lev, 2006:287). הערה מעניינת מצויה אצל הגר"א: "רפואה מפוארה לכאב ושלהבת העיניים". מעיר על כך שמואל יהודה ליפשיץ: "ואולי השתמשה לאה בדודאים אלה גם לרפואת עיניים, כי עיניה רכות היו, ועל כי השורש הזה [כאן טמונה הנחה סמויה שהשורש נאסף], רפואה הוא לעיניים, וסגולה להריון" (ליפשיץ, 1907, מערכת ה, אות נ"ג). ר' חיים ויטאל מצוין שקליפת הפרי (ה'תפוחים' כלשונו) "יועיל מאד לכחול העיניים" (שער הגלגולים, ל"ו:קי"ג). השימוש בדודא למחלות עיניים מוזכר, לאורך הדורות, לפחות עשרים וחמש פעמים (Benitez et al., 2023).

רעילות הדודא – ציון הדודא כצמח רעיל נדיר במקורותינו. ככל הנראה ההערה הראשונה בספרותינו על רעילות הדודא מופיעה אצל ר' רפאל מרדכי מלכי: "וי"א [יש אומרים] שלא היה ולא נברא עשב זה, אלא מה שקורין בני אדם הם המאנדראגורס, המביאין שנה באדם ויש בהם סכנה ונזק באכילתן, אבל גורמין קצת אהבה בין איש לאשתו" (תשמ"א, עמ' קי"ז). ר' אברהם חמוי מוסיף: "וחיליתי פניו ליתן לי מעט בכסף מלא ונתן לי מעט ושאלתי אם יזיק באכילתו אמרו אם יאכל אדם ששה דרה"ם [יחידת משקל של 3.2 גרם] מזה לקברות יובל ישוב אל עפר הארץ כשהיה ואם יאכל ארבע נכנס בסכנה ואם יאכל שניים יהיה לו שלשול הרבה [...] (האח נפשנו, פ"ב, ע"א).

למעשה כל חלקי הצמח פרט לציפת הפרי הבשל מכילים אלקלואידים רעילים (Dewick, 2014; Goodman, 2010; Brayfield, 2002). לא מפתיע אפוא שמדי פעם בפעם מדווח על הרעלות, במיוחד של ילדים שחמדו את הפרי ואכלוהו על זרעיו. לדוגמה: "בהרעלה כללית מאכילת דודאי בוסר לקו אתמול שלושה נערים ממעברת הקסטל שבמבואות ירושלים [...] הרגישו ברע כשעתיים לאחר שאכלו מן הדודאים [...] האחד התלונן על כאבים חזקים בבטנו ושניים על כאב ראש" (אנונימי, 1955). תיאור 'עסיסי' יותר מופיע בהודעה אחרת: "הצמח הננס בעל העלעלים הרחבים והפרי המוזר, משך את עיניהם של עלי ושרה, בני הארבע והשש. הפרי ערב לחיכם של הילדים [...] לפתע החלו הילדים להתפתל מכאבים שלוו בצעקות איומות.

זקנות השבט שמיהרו למקום הנידו ראש וסברו ש'הג'נין' [השדים] נכנס בילדים [...] לקטנים נערכה שטיפת קיבה והם חזרו לאיתנם [...] אותו צמח זערורי, שבו התפטמו השניים, הוא שיח הדודאים, הנדיר ביותר בארץ ופריו עשיר בחומרים נארוטיים, הנוסכים רוח תזזית ושכרון חושים באוכליהם". (ארד, 1962) ומעיר הבוטנאי שהדודא הוא עשב רב-שנתי ולא שיח, הוא אינו 'ננס' – העלים גדולים וקוטר שושנת העלים הפרושים על פני הקרקע עשוי להגיע עד לשבעים ס"מ, והצמח נפוץ למדי בארץ. נכון הוא שהפרי הירוק רעיל יותר ואינו בדיוק 'ערב לחיך'.

הרב בן-ציון מוצפי נשאל: "שלום לכבוד הרב! האם מותר לאכול דודאים בימינו? שהרי הצמח שלהם רעיל ויהיה מסוכן לאוכלו?", ותשובתו: "הפרי מותר בהחלט, והוא גדל בר ולא תרבותי, אך עיקר הסגולה להריון הוא בשורש שלו, ואכילתו מסוכנת מאוד. ואין אנחנו בקיאים היום בכללים מה וכמה ולמי מותר לטעום ממנו, לכן יש מאוד ליזהר בזה". ובמקום אחר הוא מייעץ: "צריכים זהירות גדולה בהם מאוד, כי המינון יכול להיות מסוכן. מה כמה ואיך. אולי כדאי להתחיל בגרם אחד להמתין יומיים ואחר כך להוסיף עוד גרם". נציין רק שאכילת כמה זרעים עשויה לגרום להרעלה (Nikolaou et al., 2012).

כך מסופר על נער מכפר מע'אר שאכל כמויות של דודאים ומת, מאז קיימת בכפר האמירה: "תִּפְּחָ וּמֵאֵת" (تَفْحَ ومات) במשמע אכל דודאים (תפוחים) ומת (דפני וח'טיב 2017:76) האם וכיצד משפיע הדודא? – האם הריח גורם להתעוררות היצר? ר' אברהם אבן עזרא היה הראשון שציין "שריחן מביא את התאווה, ומחממת את המוח, ומוריד את הזרע". אלכסנדר ז'ניה פליישר, שני חוקרים שעבדו בארץ, בדקו את הרכב חומרי הבשומת (ארומה) של פירות הדודאים וזיהו לפחות חמישים ושתיים תרכובות בעלות ניחוח. על סמך הבדיקה הכימית וההתייחסות לפעולת הריח במקורות הם הסיקו, באופן גורף, שבשומת פרי הדודאים גורמת להתרגשות מינית וכי "זו העדות הראשונה והידועה עד כה להשפעה ישירה של ריח על מיניות האדם (Fleisher and Fleisher, 1994).

במחקר מאוחר יותר נמצאו לא פחות ממאה שלושים וחמש תרכובות בפרי הדודא (ללא הזרעים), ואף לא אחת מהן ידועה כבעלת פעילות הקשורה למערכת הרבייה של האדם (Hanuš et al., 2006). לכאורה די בריח העז המשכר של הפירות ש'יעשה חשק' ובמינון קל של חומרי הזיה (למשל כמה זרעים שנאכלו עם הפרי) כדי להסיר עכבות ולזרז תהליכי חיזור. לפי המחקר המודרני אין ספק בכך שהזרעים והשורש מכילים חומרים נרוטיים רבי-עוצמה (אטרופין, היוסציאמין, היוסצין, סקופולאמין), הידועים היטב כחומרים גורמי הזיות, מדכאי מערכת העצבים האוטונומית, מרדימים ומשככי כאבים (Monadi et al., 2021). למרות כל הנתונים המודרניים המצביעים על כך שאין בדודא חומרים העשויים להשפיע על מערכת הרבייה של האדם, בסקירה חדשה על אודות השימושים הרפואיים של הדודא נאמר במפורש: "אפשר להשתמש בצמח להקל על הריון אצל נשים עקרות", אך הכותב אינו מביא שום סימוכין למסקנה זו (Monadi et al., 2021).

מסקנות

בסקר ספרות שבו נבדקו שימושי הרפואיים של הדודא לאורך הדורות נמצאו כשבע מאות אזכורים של הדודא כצמח רפואי, המציינים שישים שימושים רפואיים שונים. מהם נמצאו רק עשרים אזכורים המקשרים את הדודא לענייני אהבה ופוריות, עשרה מתוכם בזמנים מודרניים ובעיקר בצפון אפריקה ובמזרח התיכון. השימוש בשורש מוזכר במפורש ארבע פעמים ואילו השימוש בפרי אף לא פעם אחת. אחת עשרה פעמים צוין השימוש של הדודא כשיקוי אהבה וכמעורר את התשוקה, ארבע פעמים כתרופה לבעיות פוריות, רק פעם אחת מצוין השימוש כתרופה לעקרות הגבר. בכל שאר המקרים לא נמצאה הבחנה בין גברים לנשים. כמו כן לא נמצאו פרטים על אופן הפעולה של הדודא. הסקר לא כלל הבחנה בין שימוש מאגי לשימוש בדודא כתרופה (Benitez et al., 2003). לאור נתונים אלו ובהשוואה למקורות היהודיים, אפשר להבחין במגמות הבאות:

1. אצל אומות העולם השימוש בדודא בהקשר לענייני פוריות הוא במרבית המקרים כסע מעורר תשוקה, ואילו במקורות היהודיים קושרים את הדודא בעיקר להיריון. שימושים רפואיים אחרים כמעט שאינם מוזכרים במקורות יהודיים, והם קשורים לספרי רפואה ולעיתים נדירות ביותר לפרשנות המקרא (טבלה 1).
 2. כתוצאה מהעמקה בפרשנות יש בספרות היהודית הבחנה בין סגולה לרפואה, וזו ככל הנראה נדירה ביותר בספרות העולמית.
 3. אצל עמים אחרים היה שימוש מעשי בדודא, בעוד שבספרות היהודית עסקו בעיקר בפרשנות ורק כמה מהמחברים, כגון פלקירה, אסף הרופא והרמב"ם, עסקו ברפואה מעשית. מאחר שהדודא לא מצוי ברוב חלקי אירופה (מקורה של רוב הספרות הלועזית), לא מפתיע שרוב השימוש באירופה (כסם אהבה) היה בעיקר בשורש (היבש והזמין כתרופה נסחרת) ורק לעיתים נדירות יותר בפרי (שתפוצתו ועונתו מוגבלים הן במרחב והן בזמן).
 4. ההבחנה בין דרך השימוש וההשפעה אצל גברים ובין אלו אצל נשים מופיעה בספרות הכללית לעיתים נדירות.
- הבדלים אלו בין הספרות היהודית לבין המקובל אצל עמים אחרים נובעים מהסיבות האלה:
- הטקסט המקראי מתייחס רק לפירות ולריחם העז.
 - ההבחנה בין תפקידה של רחל לעומת הפסיביות של יעקב.
 - ההסתמכות על הכוח האלוהי בריפוי לעומת סגולה ורפואה מעשית.
 - החשיבות של הולדת בן זכר.
- ניתן להסביר את ההבדלים האלה בכך שהמקורות היהודיים המצוטטים הם ברובם המכריע פרשניים ותאולוגיים, והם עוסקים בעיקר בפרי, באופן השימוש בו ובהבדלים בין הבעל והאישה. פרשנויות אלו באות להסביר רעיונות אמוניים ודעות של המחברים השונים, והן לא מסתמכות על עובדות הקשורות בצמח ובתכונותיו הממשיות.

הסימוכין מאומות העולם הם מספרי תורת העשבים (herbals) והרפואה (pharmacopeia), העוסקים בשימוש המעשי בדודא ללא קשר לסיפור המקראי. השימוש בפרי הדודא כסם אהבה קיים ונפוץ גם כיום בארץ וברחבי המזרח התיכון – כדברים המיוחסים לשלמה: "מה שְׁהִיָּהּ הוא שְׁיֵהִיָּהּ ומה שְׁנַעֲשָׂהּ הוא שְׁיַעֲשָׂהּ וְאִין כָּל חֶדֶשׁ תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ (קהלת א, ט).

על המחבר:

פרופ' (אמריטוס) אמוץ דפני המכון לאבולוציה והחוג לביולוגיה אבולוציונית וסביבתית. שטחי מחקר אקולוגיה של האבקה ואתנובוטניקה. מחברם של 150 מאמרים מדעיים ו-15 ספרים בנושאים אלו. המאמר מתוך הספר:

הדודאים בראי היהדות- היבטים אטימולוגיים, אתנובוטניים והיסטוריים דפני, א. (2025). לרכישת הספר, יש לשלוח מייל: amots.dafni@gmail.com

טבלה 1: השימושים הרפואיים של הדודא במקורות יהודיים

הערה: אם לא צוין אחרת, המדובר בפרשנות ו/או בהערות לספר בראשית ל, י"ד, וכך גם בטקסט.

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפרי	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
בראשית ל, י"ד-ט"ז	מאות 15-12 לפנה"ס			לעורר את החשק?	
אסף הרופא (עמר תשפ"ב: 231, סעיף 100/155)	איראן - מאות 9-12			שורש: מחלות עור, הסרת לובן העין, נשיכת נחש ועקיצת עקרב, נגד עין הרע ועצירת הדם	שימושים אלו מוזכרים אצל דיוסקורידס, 4-76
מנחם בן שלמה, (מדרש שכל טוב)	איטליה, המאה ה-12			"שריחן מביא את התאווה, ומחממת את המוח, ומוריד את הזרע"	
ר' דוד בן יוסף קמחי (רד"ק)	ספרד וצרפת, 1160-1235			"מועילים להיריון"	
ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע)	ספרד, 1089-1164	ריח טוב	צורת בן אדם	היריון?	
ר' מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה),	ספרד, 1170-1244		"מיני עשבים שצורתם כצורת	פרי: "האישה העקרה אוכלת מהם והיא מתעברת"	

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפר	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
(יד רמה, פרק י', צ"ט, ע"ב)			אדם"		
רמב"ם, (ביאור שמות הרפואות (עמ' 179; סמי המוות עמ' 104, 149)	ספרד – צפון אפריקה – א"י, –1138 1204			שורש: נגד כאבים, טחורים, ראומטיזם, נגד עוויתות והכשת נחש	כל השימושים האלו ידועים ברפואה הערבית בת זמנו Benitez et al., 2023
ר' נתן בן יואל פלקירה (עמר ובוכמן, 2004:178)	ספרד, המאה ה-13	"ורחים טוב"	"והם בעל שורש דומה לצורת אדם"	להפלת תרדמה, כאב עיניים, להפלה, עצירת דימום, נשיכת עקרב	כל השימושים האלו ידועים ברפואה הערבית בת זמנו Benitez et al., 2023
שת בן יפת הרופא, (חמדת החמאה, פלדשטרן תשס"ח: 144)	ארם צובה, מחצית שנייה של המאה ה-13		"צורת בן אדם כדמות ראש וידיים"		
ר' אלעזר בן יהודה מגרמייזא,	גרמניה, –1176 1238	ויש להן ריח טוב	"ופרצוף אדם ויש		

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפר	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
(פירוש הרוקח)			פרצוף אשה"		
ר' בחיי בן אשר אבן חלואה	ספרד, -1255 1340	"הפרי כדמות תפוחים יש להם ריח טוב"	שורש – כצורת בן אדם	"השורש מועיל להיריון, בדרך סגולה"	
ר' משה בן נחמן (רמב"ן)	ספרד, -1194 1270	"ענפי הדודאים או הפרי, ריח טוב, דמות תפוחים"	"לשורש ידיים ורגליים"	סגולה להיריון	
ר' יוסף אבן כספי, (מצרף הכסף)	צרפת, ספרד, -1280 1345			"אין לדודאים סגולה לדבר ההיריון"	
ר' יעקב בן אשר (בעל הטורים (ריב"א)	גרמניה, ספרד, -1269 1343	"שהוא בדמות תפוחי ולהם ריח טוב"		"כדמות אדם בראש וידיים ורגלים אומרים עליו שיעיל להיריון"	
ר' לוי בן גרשם (רלב"ג)	דרום צרפת, -1288 1344		"דמות זכר ונקבה"	"סגולה בהולדה"	

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפרי	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
ר' יצחק בן יהודה אברבנאל	ספרד, 1437-1498				
ר' אברהם בן יעקב סבע, (צרור המור)	ספרד ופורטוגל, 1440-1508			"מעוררים תאוות המשגל"	
ר' אברהם הלוי בקרט	צפון אפריקה, מאות 14-15			"מטיב הגוף, השרת שיער, מעדן הבשר ומתקן ריח הפה"	
כתב יד עברי (Gottlieb 2023:243)	צפון איטליה, המאה ה-15			"גם עוזרת להריון קח מזה עשב והשורש ותאכיל לאשה"	
ר' עובדיה ספורנו	איטליה, 1468/73-1549	"מין עשב טוב הריח" (מכאן שהכוונה לפירות)		אכילת הפירות על ידי הגבר, "ומכין כלי הזרע אל התולדה"	
ר' שלמה אבן מלך (מכלל יופי דף י"א, ע"ב)	מרוקו, מאות 15-16 (נולד 1480?)			אין אמת כי הם מועילים להריון	
ר' חיים ויטאל (שער הגלגולים, ל"ו:קי"ג)	אי", 1542-1620	"קליפת התפוחים האלה יבשה		"יועיל מאד לכחול העינים"	

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפרי	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
		וכתישה לאבק דק"			
ר' יששכר אלסוסאני	א"י, המאה ה-16			אכילת הפרי להיריון	
ר' משה אלשיך, (תורת משה)	א"י, -1506/7 1600			פירות: "מכינים את האישה להתעבר"	
ר' מרדכי אזולאי, (בעלי ברית אברם)	מרוקו וא"י, -1570 1643			"לכן נזדרז לבקש סם המועיל להריון כמו הדודאים"	
ר' רפאל מרדכי מלכי (תשמ"א: קי"ז)	איטליה וא"י, -1640 1702			שורש. סגולה לעיבור (אכילה)	מביא שינה באדם, נזק באכילה
ר' אליהו שלמה הכהן, (מדרש תלפיות, עמ' י"ח)	טורקיה, -1695 1729		"שהם כצורת אדם"	סגולה לעיבור?	
ר' חיים בן עטר (אור החיים, דף מ"ט, ע"א)	מרוקו, -1655 1733			סגולה ללידה	

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפר	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
ר' ברוך פאייתוסי, (מקור ברוך, פרשת תשא, קי"ט, ע"ב)	תוניסיה, המאה ה-18			סגולה להתעברות "אפילו מעט ממנו יספיק"	
ר' דוד אלטשולר, (מצודת ציון, שיר השירים ז, י"ד)	צ'כיה, 1687-1769		"הדודאים הם עשב כדמות אדם זכר ונקבה"		
ר' יעקב כולי (מעם לועז, בראשית, עמ' תקפ"ב, סעיף ר"ס).	טורקיה, 1689-1732	"ענפיו כמו תפוחים" (הכוונה לפירות)		"סגולה גדולה, מועיל להיריון"	
ר' אליהו בן שלמה זלמן (הגר"א), (רב פעלים, אות ג)	ליטא, 1720-1797	ריח טוב	דמות אדם, זכר ונקבה, היריון	שורש – היריון, "רפואה מפוארה לכאב ושלחבת העיניים"	
חנוך זונדל בן יוסף (עץ יוסף על בראשית רבה, ע"ב, ג, א)	פולין?, 1859			"לעזר ההולדה ולהרבות התשוקה"	
ר' שלמה דוד לוצאטו (שד"ל)	איטליה, 1800-1865			"ראובן הביא הפרחים [...] להשתעשע בהם ולהתענג בריחם"	

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפר	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
ר' מאיר ליבוש וויזר (מלבי"ם)	רוסיה, רומניה ופרוסיה, 1809–1879			סגולה להולדה,	
ר' צדוק הכהן רבינוביץ' (תקנת השבין, ו, ט"ז)	פולין, 1823–1900			"דמסוגלים להיריון, היינו דמעוררים חשק"	
ר' אברהם חמוי, (האח נפשנו, פ"ב, ע"א)	טורקיה, 1838–1886		"צורת בן אדם, זכר ונקבה"	שורש: לטיפול בעקרות	
ר' אברהם חמוי (נפלאים מעשיך, כ"א, ע"ב)	טורקיה, 1838–1886		"שורש – צורת אדם וקוף"	שורש: סגולה להיריון	
ר' חיים פאלאג'י, (רפואה וחיים, פרק י"ב, י"ט, ע"א)	טורקיה, 1787–1868		בצורת אדם	סגולה להיריון	
ר' חיים פאלאג'י, (רוח חיים, סי' ע"ט אות ב, מ"ה)	טורקיה, 1787–1868	"ורחל [...]אכלן לרפואה להיריון הם דודאים		שורש: "להריון ליקח דודאים ולכותשן וליתן במים ולשתות המים ג' ימים"	

המקור	מקום ותקופה	ריח / צורת הפרי	צורת השורש	שימוש / איזה חלק של הצמח	הערות
		שמצאן ראובן"			
ר' רפאל אוחנה, (מראה הילדים, אות ד) כ"ה)	א"י, 1850-1902	"מראה אדם זכר ונקבה"	שורש: לטיפול בעקרות		
ר' שלמה הכהן, (בנין שלמה)	ליטא, 1828-1905	"[...]כמו אדם ממש... ראיתי זה הדודאים"			
ר' יהודה הרצל הנקין, (חיבה יתרה)	ישראל, 1945-2020	"לדודאים ריח טוב והיו תולות אותם מעל למיטותיהן"			

בבליוגרפיה

אבולעפיה, מ. (1798) יד רמה - מסכת סנהדרין. דפוס מרדכי נחמן ודוד ישראליג'ה. שאלוניקי.

אבישור, י. (תשס"ח). מלים זרות ונדירות מתחום הראליה בתרגום רס"ג לתורה, גלגוליהן ותחליפיהן בתרגומי התנ"ך בערבית יהודית במזרח ובמערב. עמ' 227-243 בתוך: שערי לשון ג'- מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר. עורכים ממן, א., ש. פסברג וי. ברויאר. מוסד ביאליק. ירושלים.

אברבנאל, י. (1964). פירוש על התורה. בני ארבל. ירושלים.

אוחנה, ר. (1900). ספר מראה הילדים: רפואות וסגולות גורלות ותועלות. יצחק לעווי. ירושלים.

אזולאי, א. (1873). בעלי ברית אברם. האלמנה והאחים ראם, וילנה.
אחיקם, מ.ש. (23.9.2008). להיט בבית שאן: הפרי שמכניס עקרות להיריון. מעריב.
אלמוני, (1858). חדשות מרוסלאנד ופעלען, המגיד 2.9.1858
אלטשולר, ד. (תשי"א). מצודת ציון. בתוך: מקראות גדולות עם ל"ב פירושים. פרדס. ניו
יארק.
אלשיך, מ. (1600) תורת משה - בראשית. דפוס דניאל וניטי. ויניצאה.
אנונימי (21.4.55). הורעלו שלושה נערים שאכלו דודאים. דבר (עתון יומי).
ארד. א. (23.5.1962) וימצאו דודאים בשדה. הצפה (עתון יומי).
אשלג, י.י. (תשס"א). ספר חק לישראל-זהר עם פירוש הסולם. מרכז תורני מוהרי"ל אשלג.
בני ברק.
בחיי, בן אשר אבן חלאוה. (1566). ביאור על התורה. דפוס זורזו די קנאלי. ויניצאה.
בן-אליעזר, ט. (1546). פסיקתא זוטרתי. דניאל במברני. ויניצאה. (הדפסה חדשה, תש"ל.
מקור. ירושלים).
בן יהודה, א. מגרמייזא (2001). פירוש הרוקח על התורה-בראשית. ההדיר ש.י.ח.
קניבסקי. הוצאת קלוגמאן ובניו. בני ברק.
בן גרשום לוי [רלב"ג] (1756). פירוש על התורה. יעקב משה שורקין. ויניצאה.
בן יעקב, א. (1881). פירוש הטור על התורה. דפוס א.מ. ויסבערג ומ.י. האלטר. ווארשה.
בן עטר, ח. (1742) אור החיים. חלק ראשון. דפוס מאיר דאי זארה. ונציה.
בן מימון, מ. [הרמב"ם] (1942) סמי המוות והרפואות כנגדם. תרגם מ. אבן תבון. ההדיר ז.
מונטנר. ראובן מס. ירושלים.
בן מימון, מ. [הרמב"ם] (1969). ספר ביאור שמות הרפואות. בתוך: כתבים רפואיים כרך 5.
עורך
ז. מונטנר. מוסד הרב קוק. ירושלים.
בקרט, א. (1845) ספר הזיכרון. דפוס החדש של האחים אשכנזי. ליוורנו.
דפני, א. וס.ע. ח'טיב. (2017). צמחים שדים ונפלאות. עולם חדש. תל אביב.
הכהן, ש. (תשל"ב). בנין שלמה. חלק ב'. דוד מצגר עורך, הוצאת שלמה ניימן, ירושלים.
הנקין, י.ה. (1992). קונטרס חיבה יתרה: חידושים בפשט התורה. הוצאת המחבר. ירושלים.
העדני, ד. (1902). מדרש הגדול – בראשית. בית מדרש החכמות. קאנטאבריגיא.
הראובני, נ. (1967). היברוחין והסביסקי - הדודאים והמיישין. עלון נאות קדומים. 6:2-6.
ויטאל ח. (1961). שער הגלגולים, מהדיר יהודה צבי ברנדווין. ירושלים.
חאנעס, ש.מ. (1894). [מהדיר]. ספר רב פעלים לאברהם הגאון החסיד אליהו מווילנא. דפוס
האלטער ואייזענשטאט. ווארשא.
חמוי, א. (1870). האח נפשנו. דפוס יצחק שמואל די סיגורה. איזמיר.
חמוי, א. (1881). נפלאים מעשיך. ישראל קושטא. ליוורנו.

חמוי, א. (1874). דבק מאח. משה ישועה טובינא. ליוורנו.
חמוי, נ. (2014). הרב אברהם חמוי (1838-1886) ומקומו במאגיה היהודית. חיבור לשם
קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. בית הספר למדעי היהדות אוניברסיטת תל אביב.
כולי, י. (תרכ"ד). מעם לועז-בראשית. דפוס בן ציון בנימין רוריטה. אزمיר.
לב, א. (2002). סממני הרפואה של ארץ-ישראל וסביבותיה בימי הביניים. מחקרים ופרסומים
בגיאוגרפיה, מפעל לקידום ידע ארץ-ישראל. אוניברסיטת תל אביב.
ליפשיץ, ש. (1907). סגולות ישראל. דפוס קאהן. מונקאטש.
מלכי, ר.מ. (תשמ"ה). מאמרים ברפואה. מאיר בניהו [עורך]. בית הוצאה של י"ד הרב
נסים, ירושלים.
ספורנו, ע. (1856). ביאור יקר ונחמד על חמשה חומשי תורה. גרשון ופסח לעבענסון.
ווארשא.

פאלאג'י, ח. (1874). רפואה וחיים. דפוס א. י. די שיגורה. אزمיר.
פאלאג'י, ח. (7-1876). רוח חיים. דפוס א. י. די שיגורה. אزمיר.
פטאי, ר. (תשי"ג). הלידה במנהג העממי. תלפיות ו': 226-268.
פתחיה מרגענשפורג. (1905). סבוב הרב רבי פתחיה מרגענשפורג. מהדיר א.ה. גרינהוט.
Frankfurt, J. Kauffman
ראק, א. (תשס"ז). פרשנות המקרא של ר' יוסף אבן כספי- דרכי הפרשנות ומהדורה מדעית
מבוארת של מצרף הכסף. חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה'. המחלקה לתנ"ך.
אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
רובין, ש. (תרנ"ח). סגולות הצמחים ואותותם בהגדות ובדתות כל העמים. דפוס יוסף פישר.
קראקא.

אתרי אינטרנט

דוידוף, ר. קונטרס ותפקדנו. עצות והנהגות לזכות בפרי בטן מרבתינו קדושי עליון

https://www.toratemetfreeware.com/online/f_01928.html

בחדרי חרדים, 4.1.2006.

https://forums.bhol.co.il/forums/topic.asp?topic_id=1747954

מוצפי- [שאל את הרב](#) - תשובות מפי הרב הגאון בן ציון מוצפי שליט"א, שאלה 95274

Beck, L.Y. (2017). Pedanius Dioscorides of Anazarbus, De Materia Medica (3rd revised edition), Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York.

Bekkouche, K., H.B. Lazrek and Jana, M. (1993). Détermination quantitative de l'atropine et de la scopolamine chez la mandragore marocaine. Plantes médicinales et phytothérapie, 26:309-318.

- Benítez, G., Leonti, M., Böck, B., Vulfsons, S. and Dafni, A. (2023). The rise and fall of mandrake in medicine. *Journal of Ethnopharmacology*, 303, p.115874.
- Bennett, B.C. (2007). Doctrine of Signatures: an explanation of medicinal plant discovery or dissemination of knowledge. *Economic Botany*, 61: 246-255.
- Berry, M.I. and Jackson, B.P. (1976). European mandrake (*Mandragora officinarum* and *M. autumnalis*). *Planta Medica*, 30:281-290.
- Bhutia, S. and Kakoti, B.B. (2019). Ethno-medicinal claims, phytochemistry, and pharmacological properties of *Mandragora autumnalis* Bertol.: A review. *Life Science Informatic Publications*. No. 64.
- Brayfield, A. (2014). Atropine. In A. Brayfield (ed.), *Martindale: The Complete Drug Reference*, 2:1310-1313. 38ed., Pharmaceutical Press, Boston.
- Dafni, A., Blanché, C., Khatib, S.A., Petanidou, T., Aytaç, B., Pacini, E., Kohazurova, E., Geva-Kleinberger, A., Shahvar, S., Dajic, Z. and Klug, H.W. (2021). In search of traces of the mandrake myth: the historical, and ethnobotanical roots of its vernacular names. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 17:1-35.
- Dafni A., Khatib, A.S. and Benítez, G. (2021). The Doctrine of Signatures in Israel-revision and spatiotemporal patterns. *Plants*, Jul 1;10(7):1346.
- Dewick, P. (2002). *Medicinal Natural Products, A Biosynthetic Approach*. Wiley, Chichester.
- Fleisher, A, and Fleisher, Z. (1994). The fragrance of biblical mandrake. *Economic Botany*. 48:243–251.
- Goodman, E. (2010). Historical Contributions to the Human Toxicology of Atropine. Behavioral Effects of High Doses of Atropine and Military Uses Intoxication of Atropine to Produce. J.S. Ketchum and R. Kirby, (eds.). Wentzville, Eximdyne. MO.
- Gottlieb, S. (2023). 'Already Verified' A Hebrew herbal between text and illustration. In: Bouras-Vallianatos, P. and Stathakopoulos, D. (eds.). *Drugs in the Medieval Mediterranean: Transmission and Circulation of Pharmacological Knowledge*. Cambridge University Press. Cambridge. pp. 204-242

- Hanuš, L.O., Dembitsky, V.M. and Moussaieff, A. (2006). Comparative study of volatile compounds in the fresh fruits of *Mandragora autumnalis*. *Acta Chromatographia*, 17: 151-160.
- Kuffner, E., (2020). Mandrake and Monarchy in Early Modern Spain. *Journal of the History of Sexuality*, 29:335-363.
- Kujawska, M. and Svanberg, I. (2019). From medicinal plant to noxious weed: *Bryonia alba* L. (Cucurbitaceae) in northern and eastern Europe. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 15:1-12.
- Lev, E. (2007). Drugs held and sold by pharmacists of the Jewish community of medieval (11–14th centuries) Cairo according to lists of materia medica found at the Taylor–Schechter Genizah collection. Cambridge, *Journal of Ethnopharmacology*, 110:275-293.
- Maundrell, H. (1810). *A Journey from Aleppo to Jerusalem, at Easter, AD 1697*. J. White and Company. London.
- Monadi, T., Azadbakht, M., Ahmadi, A. and Chabra, A. (2021). A comprehensive review on the ethnopharmacology, phytochemistry, pharmacology, and toxicology of the *Mandragora* genus; from folk medicine to modern medicine. *Current Pharmaceutical Design*, 27:3609-3637.
- Mou, K. M., Parvin, M. N., and Dash, P.R. (2019). Phytochemistry and medicinal properties of *Mandragora officinarum*: A review. *International Journal of Life Sciences and Review*. 5:150-154.
- Nikolaou, P., Papoutsis, I., Stefanidou, M., Dona, A., Maravelias, C., Spiliopoulou, C. and Athanaselis, S. (2012). Accidental poisoning after ingestion of “aphrodisiac” berries: diagnosis by analytical toxicology. *The Journal of Emergency*
- Patai, R. (1944). Jewish folk cures for barrenness. *Folklore*, 55:117-124.
- Phillipson, J.D. and Handa, S.S. (1975). N-oxides of hyoscyamine and hyoscyne in the Solanaceae. *Phytochemistry*, 14: 999-1003.
- Pliny, (1963). *Natural History*. (eds. L.A. Post and E.H. Warmington, transl. W.H. Jones). Vol. 8, Loeb Classical Library 418. Harvard University Press, Harvard.
- Randolph, C.B. (1905). The *Mandragora* of the ancients in folk lore and Medicine. *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, 40:487–532.

Riddle, J.M. (2010). *Goddesses, Elixirs, and Witches: Plants and Sexuality throughout Human History*. Palgrave Macmillan US, New York.

Simoons, F.J. (1998). *Plants of Life, Plants of Death*. University of Wisconsin Press, Madison.

Spoer, H. H. and Goodrich-Freer, A. (1907). The powers of evil in Jerusalem. *Folklore*, 18: 54-76.

Starr, F. (1901). Notes upon the mandrake. *The American Antiquarian and Oriental Journal*. 23:258–68.

Tippo, O. and Stern L. W. (1977). *Humamstic Botany*. Norton, New York.
